

Az értelem *megjelenés-eseményeinek és őstényeinek* metafizikája Tengelyi László írásaiban

Tengelyi László halála tragikus váratlansággal vetett véget életének. Gondolkodói élete és életműve azonban teljes lett: gondolkodásának filozófiatörténeti elmélyültségéből utolsó éveiben mindinkább kiemelkedett és egyre határozottabb alakot öltött törekvése a filozófia alapproblémáinak eredeti továbbgondolására. Szinte ugyanazon pillanatban, amelyben eltávozott, jelent meg a fenomenológiai metafizika gondolati lehetőségét kibontó nagy munkája!

Alább következő írásomban Tengelyi Lászlónak a halálát megelőző mintegy tíz évben született írásaiban megfogalmazott, egy fenomenológiai metafizikát felvázoló gondolatainak megértésére törekedtem. E nagy horderejű kezdeményezésnek a honi fenomenológiai filozófiai gondolkodásban való továbbéléséhez szeretnék hozzájárulni. Ez a szándékom. Közelebbről azonban inkább csak kezdeti keresgélésről tudok beszámolni: a megértés lehetőségeit keresve arra jutottam, hogy két kiinduló belátásból lehet átfogóan felvázolni Tengelyi elgondolását.

A következőkben tehát Tengelyi fenomenológiai metafizikáról kialakított felfogásának e két gondolati kiindulópontját igyekszem megvilágítani. A fenomén új normálalakjának megragadása Tengelyi meglátása szerint egy „másik első filozófia” (Marion) felvázolásához nyit utat. A megjelenés, a fenomenalitás radikálisan új megértése megteremti – a tradíció nyelvén fogalmazva – az általános metafizika fenomenológiai újraértelmezésének lehetőségét. A fenomenalitás új felfogása alkotja egyúttal azt az általános háttérteret is, amely előtt új módon nyílhat rá értelmünk a megjelenésben adott fenoménekre. Tengelyi az „óstények” husserli fogalmával igyekszik megragadni a legeredetibb fenomenális adottságokat. E második – az őstények fakticitását feltáró – belátás nyit teret a speciális metafizika hagyományos problémáinak fenomenológiai áttematizálásához.

Másként megfogalmazva ugyanezt: Tengelyi fenomenológiai metafizikával kapcsolatos írásainak (Tengelyi 2007; Tengelyi 2008; Tengelyi 2010; Tengelyi 2014) olvasása során megértettem azt, hogy két kiinduló belátásból válik áttekinthetővé gondolati vázlatuk. Az egyik alapvető belátás a fenomén új – a

Husserl, illetve Heidegger által adott után immár harmadik – normálalakjának megragadásában tárul fel, a másik pedig az őstények husserli eredetű fogalmában rejlik.

Mindkét belátás meghatározó módon kötődik Tengelyinél az újabb francia fenomenológiához. Az első leginkább Jean-Luc Marion és Marc Richir gondolkodásához, miközben Dominique Janicaud felvetései is fontos szerepet játszanak benne. Az említett gondolkodók kitüntetett jelentősége Tengelyi számos írásából nyilvánvaló. Filozófiai jelentőségük különösen nagy hangsúlyt kap azonban Tengelyi új francia fenomenológiáról szóló reprezentatív esszéjében, amely az *Akadémiai Kézikönyvek Filozófia* kötetének záró tanulmányaként jelent meg magyarul (Tengelyi 2007). E tanulmány alapvető intenciója éppen a fenomén új – az új francia fenomenológiában adott – normálfogalmának összekapcsolása a fenomenológia metafizikaként való elgondolásának lehetőségével. Tengelyi annak az újonnan megnyíló értelmezési mezőnek az első felderítését kísérli meg Janicaud, Marion és Richir gondolatain keresztül, amely a fenomén új normálfogalmában rejlő új filozófiai gondolat révén a fenomenológiát új – a filozófiai hagyományunk kezdeteitől adotthoz képest *egy másik* – első filozófiaként teszi megragadhatóvá és kibonthatóvá.

Tengelyi az őstények Husserltől, a fenomenológia létrehozójától, eredő gondolatát is a fenomenológia új francia fenomenológiában kulminálódó átalakulásából és az így megnyíló új perspektívából fogja fel. Ennek alapvető jellemzője a fenomén fogalmának megtisztítása az értelemadó tudat Husserlnél látszólag lényeges szerepet játszó, szubjektivistikus vonásától.¹

A két irányadó belátás összefügg. Az elsőnek van azonban gondolati elsőbbsége. Tulajdonképpen a fenomén megjelenése maga az őstény, amennyiben olyan jellegű, hogy már nem vezethető vissza további okokra: „esemény, amelylyel valami új tör be a tudatba” (Tengelyi 2007. 1356). Az egyes őstények pedig a tudatba betörő új legeredetibb tematizálódásai, strukturálódásai, a még és már megragadható elemi fenomének csoportjai. Fenomenalitás és fakticitás tehát kölcsönösen egymásra utalnak. Egy fenomenológiai metafizika értelmezési kísérletei ennek a kölcsönös egymásra utalásnak a különböző kibontásai.

¹ Renaud Barbaras könyvének az őstények fenomenológiai metafizikájával foglalkozó gondolatmenete (Barbaras 2013. 283–290) is ebből a perspektívából, a husserli szubjektivistikus színezettől történő megszabadításnak az új francia fenomenológiát egészében átható törekvésből válik kitüntetett hivatkozássá Tengelyi nagy szintetizáló munkájában, a fenomenológiai metafizika problémáját tárgyaló – és már csak röviddel a halála után megjelenő - könyvének bevezetésében (Tengelyi 2014. 13–21). Mégpedig a bevezetés egyik kulcsfontosságú helyén: a könyv gondolatmenetének rövid ismertetése során az egész filozófiatörténeti (első és második) rész lezárásaként (Tengelyi 2014. 16). A könyv főszövegében pedig a nagyívű filozófiatörténeti rész egy 4. *A fenomenológia mint egy másik Első Filozófia Marionnál* című részzel zárul [4. *Phänomenologie als eine andere Erste Philosophie bei Marion* (Tengelyi 2014. 290–294)]. A metafizikai őstények vonatkozásában a könyv főszövegében Tengelyi Stefano Micali eredetileg Klaus Heldnél készített wuppertali disszertációját emeli még ki, amely aztán a *Phänomenologica* sorozatban jelent meg (Micali 2008).

A továbbiakban Tengelyi fenomenológiai metafizikával foglalkozó írásai közül főként arra a két tanulmányra támaszkodom, amely kifejezetten a fenti két alapvető belátást tematizálja. Az egyik a már előbb idézett, *Az új fenomenológia Franciaországban* című zárótanulmány a *Filozófia* kézikönyvből. A másik a *Fenomenológia mint első filozófia* címmel magyarul 2008-ban a *Világosságban* publikált írás (Tengelyi 2008). Ez utóbbi tárja elénk a legkönnyebben áttekinthető módon Tengelyi fenomenológiai metafizikával kapcsolatos elgondolásának vázlatát. Nemcsak az östények husserli gondolatából kiindulva körvonalazható fenomenológiai metafizika alapgondolatait tartalmazza ez az írás, hanem Tengelyi azon kísérletét is, hogy a fenomenalitás új felfogására támaszkodva a fenomenológiai általános metafizika önálló elgondolását vázolja fel. Mindkét írás – bizonyos átalakításokkal – a szintetizáló mű, a 2014-es könyv (Tengelyi 2014) lényegi gondolatmenetének részét alkotja. Végezetül azonban rövid áttekintést adok a fő mű alapgondolatairól is.

I. A FENOMÉN ÚJ NORMÁLALAKJA ÉS A FENOMENOLÓGIA MINT ÁLTALÁNOS METAFIZIKA

Tengelyi *Az új fenomenológia Franciaországban* címmel magyarul a 2007-es *Filozófia* kézikönyv zárótanulmányaként publikált irányadó írásának gondolatmenetében filozófiai gondolkodásunk alapjait átértelmező gondolati elmozdulásba von be bennünket. Döntő gondolati lépése abban áll, hogy a fenomén új – az új francia fenomenológia fő sajátosságaként felismert – normálalakjában rejlő belátástól² vezettedve nekiindul az így feltáruló új gondolati mező bejárásának.³

Tengelyi nekilát annak a feladatnak, hogy a fenomenológiát erre a belátásra támaszkodva gondolhassuk el első filozófiaként. Ennek során Janicaud minimalista fenomenológiájának kritikus felvetéseit – mondhatjuk – a filozófus örök szkeptikus vitapartnerének érveiként veszi számításba. Marion kategoriális elemzése a fenoménről és Richir spontán értelemképződésként értett fenomenológiája pedig azért válik kitüntetett jelentőségűvé számunkra az *egész* megnyíló új értelmezési lehetőségtér felmérésében, mert „egyazon egységes mező két szélső pólusát” alkotják (Tengelyi 2007. 1369).⁴ Az „ingyenes adomány” (Marion) és a „kreatív spontaneitás” (Richir) gondolata ugyanis „felfoghatók egyazon kérdésre adott két különböző válaszként: arra a kérdésre adott válasz-

² 2. *Az új francia fenomenológia fő sajátossága* (Tengelyi 2007. 1350–1357).

³ 3. *A fenomenológia mint első filozófia* (Tengelyi 2007. 1357–1369). E rész címe is egyértelműen utal témájának összetartozására a 2008-as írásával.

⁴ Lásd még: „e két kísérlet úgy tartozik össze, mint egy közös mező két szélső pólusa” (Tengelyi 2007. 1354), illetve „elegendő azt a két nevet említeni, amely napjainkban a francia fenomenológiai mező két szélső pólusát fémjelzi: *Marionét* és *Richirét*” (Tengelyi 2007. 1353).

ként, hogy miként is építhető fel a fenomenológia egy másik első filozófiaként azon belátásra alapozva, hogy a fenomén önmagától bukkan fel és jelenik meg” (Tengelyi 2007. 1369).

A 2007-es, *Filozófia*-kézikönyvbeli írásban Marion és Richir egy értelmezési *mező* két szélső pólusai. Itt Richiré az utolsó szó. 2008-as, *Világosság*-beli tanulmányában azonban Tengelyi László maga is kísérletet tesz arra, hogy a fenomenológiai metafizika újonnan megnyílt lehetőségmezején önálló utat nyisson. Ez az út fogalomhasználatában inkább Marion kategoriális elemzéséhez közelebb halad – miközben bensőleg érvényesíti Richir gondolkodásmódját is. A 2014-es könyv is Mariont emeli ki, amennyiben megfordítja a két szerző tárgyalásának sorrendjét és Richirt követően a filozófiatörténeti részt Marionnak a fenomenológiát egy *másik* első filozófiaként felvázoló gondolataival zárja (Tengelyi 20014. 286–294).

1. A fenomén új normálalakja

Tengelyi *Filozófia*-kötetbeli írása a nyugati filozófia egész történetét és jelenkori művelését átfogó kézikönyv záró tanulmánya. A *Filozófia* vége, utolsó szó, amely egy „másik” első filozófia felvetésével keretbe foglalja az antik kezdetektől a filozófiatörténetet és egyben kinyitja a jövő felé. Nem pusztán kronológiailag, hanem lényegileg: magát a filozófiai gondolkodást tekintve itt nyílnak meg eredeti lehetőségek. Az új francia fenomenológia a fenomenológia, de egyáltalán a filozófia „vad” – még nem domesztikált – peremvidéke, ahol a gondolkodás új ösvényei erednek, jövőendő útjai nyílnak.

Tengelyi az „új” és a „rég” francia fenomenológia közötti különbséget, egyben az új francia fenomenológia fő sajátosságát a fenomén fogalmára tekintettel ragadja meg. Ez a dolog természetéből fakadóan azt is jelenti, hogy a francia fenomenológia kortársi (Dominique Janicaud, Jean-Luc Marion, Marc Richir, valamint Didier Franck, Françoise Dastur, Éliane Escoubas, Jocelyn Benoist, Emmanuel Husset, Natalie Depraz, Michel Haar és mások) és korábbi (elsősorban Merleau-Ponty, Henry, Lévinas, Ricœur) nemzedékének gondolkodásmódját a fenomén Husserl illetve Heidegger által adott két normálalakjára tekintettel, illetve a Husserlhez és Heideggerhez való viszonyuk felől értelmezi (Tengelyi 2007. 1350-1357).

Az új nemzedék szellemi pozícióját a megelőző fenomenológiai gondolkodáshoz viszonyítva a következő megállapításokban összegzi. Egyfelől Husserlhez és Heideggerhez való viszonyukban: „A mai fenomenológia legtöbbször gondolkozóját [...] nem jellemzi sem a Husserl-ortodoxia, sem Heidegger feltétlen követése. Inkább azzal próbálkoznak, hogy a *tudat értelemadó tevékenységének gondolatát hatályon kívül helyezve találjanak utat az értelemképződmények vizsgálatához*” (Tengelyi 2007. 1351). Másfelől a korábbi francia fenomenológiához képest:

A megelőző nemzedék olyan sajátos, sőt kivételes tárgyak elemzését tekintette feladatának, amelyek egyaránt megkérdőjelezték a fenomén fogalmának husserli és heideggeri válfaját. [...] A kortársi fenomenológusok ezzel szemben olyan következtetéseket igyekeznek levonni a megelőző nemzedék új kezdeményezéseiből, amelyek éppen a fenomén normál alakjára vonatkoznak. [...] megkísérlik átalakítani magának a fenoménnek a fogalmát.

Tengelyi 2007. 1352–1353⁵

Tengelyi ezzel a megállapításával túlmegy Marion felfogásán, aki szerint „a fenomenológia harmadik alakjának *tudata* született meg, s e tudat megszületése hozott magával paradigmaváltást az utóbbi két évtized francia fenomenológiájában” (Marion 2002. 13). Tengelyi viszont rávilágít arra, hogy e marioni felfogás szerint „a korábbi időszakkal szembeni különbség nem annyira magában a dolgban, mint inkább a reflexió szintjében keresendő. [...] ám talán még fontosabbak ama *következmények*, amelyek a reflexiónak e magasabb fokából származnak” (Tengelyi 2007. 1352). A szóban forgó következményeket pedig Tengelyi gondolatmenetéből következően abban kell látnunk, hogy a fenomén fogalmával *maga a dolog* – amivel a filozófiai gondolkodásban dolgunk van – változott meg és ezzel egyúttal tér nyílt a filozófia alapjainak új módon való átgondolása számára, egy *másik* első filozófia körvonalazására.

Tengelyi tehát úgy látja, hogy „a fenomén fogalmának újraalkotása a mai fenomenológiai gondolkodás alaptendenciájának tekinthető” (Tengelyi 2007. 1356), amely „bizonyos közösséget” (Tengelyi 2007. 1353) teremt napjaink fenomenológusai között. A fenomén ezen új, a gondolkodás alaptendenciáját tekintve közösséget teremtő normálalakját Tengelyi a már fentebb idézett formulával ragadja meg: „a fenomén *mint olyan* megy itt keresztül alapvető változáson, miközben a korábbiakhoz képest eltérő *normál alakra tesz szert*. [...] Leszögezhetjük, hogy a kortárs francia fenomenológusok a fenomént olyan *eseményként* fogják fel, amellyel *valami új tör be a tudatba*” (Tengelyi 2007. 1356).

Tengelyi ezt a közösséget korántsem a kortárs fenomenológusok közötti egyetértésként érti a fenomén fogalmát illetően, hanem az e tekintetben közöttük

⁵ Bővebben idézve e fontos helyet: „Ezek a gondolkodók [Merleau-Ponty, Ricœur, Henry, Lévinas] paradox fenoméneket, hiperfenoméneket, avagy nem fenoméneket kívántak felmutatni, szembeállítva őket a fenomén normál alakjával. Ennek megfelelően az eredmény bármi lehetett, csak nem tiszta fenomenológia. A kései Merleau-Ponty a festészet egyfajta metafizikáját dolgozta ki; Ricœur a fenomenológia hermeneutikai fordulatának híve lett; Henry olyan életfenomenológiát dolgozott ki, amelyet élesen szembeállított a klasszikus fenomenológiával; Lévinas egy fenomenológiai alapú, de a fenomenológiára nem redukálható etika megteremtésén fáradozott. Metafizika, hermeneutika, életfenomenológia és etika olyan diszciplínák, amelyek mind túlmennek a tiszta fenomenológián. A kortárs fenomenológusok ezzel szemben olyan következtetéseket igyekeznek levonni a megelőző nemzedék új kezdeményezéseiből, amelyek éppen a fenomén normál alakjára vonatkoznak. Fenomenológiai vizsgálódásaik tárgyául immár nem paradox fenoméneket, hiperfenoméneket vagy nem fenoméneket választanak, hanem megkísérlik átalakítani magának a fenoménnek a fogalmát.”

meglévő radikális különbségeken túl abban, hogy „közös feladatra vállalkoznak” (Tengelyi 2007. 1356). A radikális értelmezésbeli különbségek és e különbségeken túl a feladatbeli közösség – a fenomén különböző konkrét felfogásaiban rejlő gondolkodásbeli funkcióban, törekvésben való osztozás – tünteti ki Tengelyi szemében Marion és Richir felfogását mint egy közös mező két szélső pólusát.

[Marion] abból indul ki, hogy a fenomenológiai redukció éppenséggel minden adott adományjellegét fedi fel, rámutatva minden fenoménnek arra az – egyébként rejtve maradó – vonására, amelyet fenomenológiai munkáiban adományozó *nélküli* adományozásnak nevez. [...] Richir abból indul ki, hogy minden, ami adottnak és olykor egyenesen magától értetődőnek tekinthető, visszautal egy társadalmi szokásokat és intézményeket megalapozó értelemrögzítésre. Számára a fenomenológia fő feladata abban áll, hogy minden ilyen értelemrögzítést hatályon kívül helyezzen avagy felfüggeszzen annak felderítése révén, hogy milyen értelemképződési folyamatok húzódnak meg háttérükben. Mindezt pedig nem azért, hogy alapot adjon nekik, hanem hogy feltárja az általuk elfedett szakadékot. Igen távol áll ez attól a látásmódtól, amely minden adottat adományként tüntet fel. Ám tarthatónak látszik az a feltevés, hogy e két kísérlet úgy tartozik össze, mint egy közös mező két szélső pólusa. Mindkettő azzal a céllal lép fel, hogy a fenoménről új fogalmat alkosson, s a hangsúly mindkét esetben egy olyan folyamaton van, amely az intencionális értelemadással szemben jut érvényre. [...] Így a fenoménről alkotott alapvető felfogásuk tekintetében megegyeznek, tehát közös feladatra vállalkoznak.

Tengelyi 2007. 1354

A Marion és Richir közötti felfogásbeli különbséget Tengelyi ugyanakkor a kortárs generációnak a megelőző generáció gondolkodóihoz való különböző viszonyulások kontextusában is értelmezi: „Vannak szintézisre törekvő gondolkodók, akik pozitívan kapcsolódnak Lévinashoz, Henryhoz, Ricœurhoz és Merleau-Pontyhoz, Marion ehhez a csoporthoz tartozik, az *egyesítés* (integráció) igényével lép fel. Mások az elődök örökségére *megkülönböztető* (differenciális) módon, sőt nemritkán egyenesen polemikusan tekintenek. Így tesz Janicaud, Michel Haar, de Richir is” (Tengelyi 2007. 1353). Tengelyi saját pozícióját pedig – a kortárs francia fenomenológia fenti jellemzésére és arra a módra tekintettel, ahogyan Mariont és Richirt egy értelmezési mező két szélső pólusaként fogja fel –, mint-ha (a hegeli dialektikát idéző megfogalmazással) *az egyesítés és megkülönböztetés egyesítésére* való törekvéssel ragadhatnánk meg.

Ami az új francia fenomenológiának – valamint a fenomén új fogalmának – Husserlhez, illetőleg Heideggerhez – valamint a fenomén általuk adott fogalmihoz – való viszonyát illeti, Tengelyi a következő főbb vonásokat rögzíti. Korábban idéztem már azt a megállapítását, hogy a kortárs francia fenomenológiára nem jellemző „sem a Husserl-ortodoxia, sem Heidegger feltétlen követése”. Husserl vonatkozásában ez azt jelenti, hogy a kortárs fenomenológusok

is ragaszkodnak ahhoz a husserli belátáshoz, amely „a világot nem dolgok vagy tények fennálló összességének tekinti, hanem értelemképződmények összefüggésének” (Tengelyi 2007. 1350). Elvetik azonban fenomen-felfogásának másik alaptételét, mely szerint: „Az értelemegységek [...] *értelemadó tudat*ot feltételeznek [...]” (Tengelyi 2007. 1355).⁶ Különbözőségeik pedig döntően azzal a móddal kapcsolatosak, ahogyan megküzdnek az értelemadó tudat nélküli értelemképződés problémájával (Tengelyi 2007. 1355 sk.).

Tengelyi arra is felhívja a figyelmet, hogy a fenomen eseményként való értelmezése bizonyos módon Husserlnél is fellelhető, de éppen ebben is konstatálhatjuk a fenomen új fogalmában rejlő eltávolodást tőle. Husserlt ugyanis

az időtudat és a testtapasztalat tárgyközeli elemzése mégis csak elvezeti oda, hogy az intencionalitás nem tárgyasítói formáit – az intencionális tárgy *nélküli* intencionalitásokat – is figyelembe vegye. A statikus fenomenológiának a genetikus dimenzióval való kiegészítése révén pedig az is lehetségessé válik számára, hogy az intencionalitás e formái közül néhányat kifejezett eseményjelleggel ruházzon fel. [...] Husserl az *Analysen zur passiven Synthesis*-ben leírja, miként ébresztik fel bizonyos történések a szunnyadó emlékeket a tudatban. Az emlékeknek ez a felelevenedése nyilvánvalóan valódi esemény ugyan, ám *sajátos fajtájú*, különös esemény. Következésképpen nem alkalmas arra, hogy a fenomennek *mint olyannak* a meghatározásául szolgáljon.

Tengelyi 2007. 1357

Az, hogy a kortárs francia fenomenológusokat nem jellemzi a feltétlen Heidegger-követés, Tengelyinél közelebből egy ambivalens, a husserlinél „kevésbé egyértelmű” (Tengelyi 2007. 1351) viszonyt jelent.

Vannak köztük olyanok, akik Heideggerből indulnak ki, mint Didier Franck, Françoise Dastur, Éline Escoubas vagy maga Dominique Janicaud, s az új fenomenológia jó néhány alaptémája is heideggeri eredetű. [...] Mindazonáltal az új fenomenológiában a Heideggertől való eltávolodásnak is számos jele van. Richir már csupán a „*rendkívüli metafizikust*” (Richir 2000. 19) tiszteli benne, aki csak véletlenül került egyáltalán érintkezésbe a fenomenológiával. [...] Heidegger varázsából a fiatalabbak már alig éreznek valamit. [...] Az „új teológusokra” (Janicaud) kezdetben erősen hatott ugyan Heidegger, de időközben a legtöbben eltávolodtak tőle. Bizonyos, hogy Marion a *donation* (adottság és adomány) fenomenológiájával szorosan kapcsolódik Heidegger kései előadásához, az *Idő és lét*-hez és az abban szereplő *Es gibt*-hez; ugyanakkor az „esemény” (*Ereignis*) heideggeri fogalmára kritikusan tekint (Marion 1997. 57 sk.).

Tengelyi 2007. 1351⁷

⁶ Husserl fenomen-fogalmának az *Eszmék* I. 55.§-ra alapozott rövid elemzését Tengelyinél lásd: Tengelyi 2007. 1350 és 1355. Heidegger fenomenfogalmához – „az önmagán megmutatózó” – lásd a *Lét és idő* 7.§.A.) *A fenomen fogalma* című pontját (Heidegger 1984. 123–127).

⁷ A heideggeri eredetű alaptémák között Tengelyi „elrejtetlenség és elrejtőzés összetartozásának” elképzelését, „a meg nem jelenő fenomenológiájának” gondolatát, „megszóllítás

A fenomén új normálalakjának eseményként való felfogása nyilvánvalóan sokat köszönhet Heidegger késői filozófiájának. A heideggeri *Erreignis* nem sajátos jellegű esemény – mint a husserli példa esetében –, hanem magának az értelem megjelenésének az eseménye. „Azonban olyannyira *egyedi* esemény [...], hogy semmiképpen sem öltheti különböző fenomének alakját: túl – vagy innen – van minden fenoménen” (Tengelyi 2007. 1357). Ezért a fenomén esemény-mivoltának heideggeri, illetve az új francia fenomenológiában való felfogása közötti távolság – hangsúlyozza Tengelyi – „leküzdhetetlen. Ez a távolság azon mérhető le, hogy a kortárs fenomenológia nem ismer *tantum singulare* értelmében vett eseményt; azoknak az eseményeknek, amelyeket megkísérel leírni, sokkal inkább *tantum plurale* karakterét tulajdonítja. [...] alapirányultságukat tekintve a kortárs francia törekvések az *értelem* – szigorúan többes számban vett – *eseményeinek fenomenológiájára* vonatkoznak” (Tengelyi 2007. 1357).

Összefoglalva: a fenomén az (új) értelem megjelenésének – értelemadó tudatot nem feltételezően és többes számban értett – eseménye. A fenomén e harmadik normálalakjának az új francia fenomenológiában történt megragadásával pedig „elérkezett az idő” (Tengelyi 2007. 1358) olyan következmények levonására, amelyek a fenomenológia új első filozófiaként való értelmezését illetik – és amely problémaként már a fenomenológia husserli és heideggeri kezdeteiben is ott munkált.

2. Egy fenomenológiai általános metafizika gondolata Tengelyinél

Tengelyi fenomenológiai metafizikával kapcsolatos írásainak történeti kiindulópontja ugyanis az, hogy a fenomenológia már kezdettől fogva – tehát már Husserl és Heidegger is – „tudatában volt annak, hogy szemben áll a metafizika egész hagyományával” (Tengelyi 2007. 1357; vö. Tengelyi 2008. 49 és Tengelyi 2014. 14, 180, 552). Azonban nem kiküszöbölni, hanem meghaladni akarták a hagyományos metafizikát. Husserl a fenomenológiáról egyenesen mint „első filozófiáról” beszélt.⁸ A *Kartezianus elmékedések* záró paragrafusában pedig eredményeit metafizikainak nevezi, „ha elfogadjuk, hogy a lét végső ismeretét metafizikainak kell neveznünk” (Husserl 2000. 156). A lét végső ismeretét – az

(avagy feleletigény) és válasz” fogalompárját, illetve „az adomány egész kérdéskörét” sorolja fel. – A hivatkozott Richir-, illetve Marion-írás: Richir 2000 és Marion 2007. – A Husserl hatása alatt álló fiatal nemzedék tagjai között Tengelyi Jocelyn Benoist, Emmanuel Housset és Natalie Depraz nevét említi, továbbá az *Alter* és az *Annales de phénoménologie* folyóiratok fiatal munkatársaira utal. – Tengelyi megemlíti még a Heideggerhez való viszony összefüggésében Didier Franck „példáját, aki Nietzsche-ről adott értelmezését abból a mélyreható és lényegi vitából kiindulva alkotta meg, amelyet Heidegger léttörténeti felfogásával folytatott” (Tengelyi 2007. 1351).

⁸ Lásd Husserl *Erste Philosophie* címmel 1923–1924-ben tartott előadásait (Husserl 1956, ill.1959).

eredeti értelmében vett metafizikát mint „első filozófiát” – illetően azonban élesen elválasztja saját – a „fenomenológia tisztán intuitív, konkrét, s ráadásul apodiktikus módszere” révén nyert – belátásait a „történetileg elfajult metafizika” „metafizikai kalandjaitól” és „spekulatív szertelenségeitől”, leszögezve ezért, hogy „a kifejezés szokásos értelmében mégsem metafizikáról van itt szó” (Husserl 2000. 156). Husserl tehát azáltal kíván alternatívát nyújtani a tradicionális metafizikával szemben, hogy következetesen ragaszkodik a gondolkodás konkrét, intuitíve bizonyító menetéhez még a belátás legvégső pontjain: a lét végső ismeretét illetően is. Azaz elveti a gondolkodás azon „szertelenségeit”, amelyek révén a még intuitíve megragadható elemi adottságokból mintegy „kiugorva” valamilyen magyarázó elvet – első okot vagy alapelvet (Tengelyi 2008. 51 sk.) – találva számukra spekulatíván megokoljuk és levezetjük őket. Ehelyett inkább a – késői filozófiájában *őstényeknek (Urtatsachen)* nevezett – végső adottságok tapasztalatának elemzésére utal bennünket.⁹

Ha a hagyományos metafizika „spekulatív szertelenségéből” adódó gondolati alakzat általános struktúráját akarjuk megragadni annak érdekében, hogy egy alternatív fenomenológiai metafizikát vázolhassunk fel, akkor Heidegger „ontotheológia” fogalmához kell fordulnunk (Tengelyi 20014. 15). A kidolgozandó fenomenológiai első filozófiának pedig alapjellegében „ontotheológia nélküli metafizikának” (Tengelyi 2014. 549–556)¹⁰ kell lennie.¹¹

A fenomenológia átalakulásának történetében pedig azáltal „érkezett el az idő” a fenomenológia első filozófiaként való elgondolásának feladatával való szembenézésre, hogy a francia filozófusok gondolkodásában kialakított új fe-

⁹ „Zum nicht-traditionellen Charakter dieser Metaphysik gehört, dass sie nicht nach ersten Gründen und Ursachen des Seienden als Seienden forscht. Vielmehr stützt sie sich von vornherein auf gewisse *Urtatsachen*.” (Tengelyi 2014. 14). Továbbá: „A fenomenológia nézőpontjából tekintve tehát a hagyományos metafizika azon kísérletek összességeként fogható fel, amelyek az őstények alapelvekre vagy első okokra való visszavezetését tűzik ki célul” (Tengelyi 2008. 52).

¹⁰ *Schluss: Metaphysik ohne Ontotheologie* (Tengelyi 2014. 549–556; különösen 554 sk.).

¹¹ Heidegger 1920-as évek végi metafizikai periódusának felvetéseiből Tengelyi főként a metafizika „metontológiai” irányultságú megközelítésének gondolatára, illetve a metafizika „kétosztatú” (*zweigeteilte Metaphysik*) (Tengelyi 2014. 229) felfogására támaszkodik még. „Heideggers Idee einer ontotheologischen Verfassung der Metaphysik” (Tengelyi 2014. 29–45); „II. Heideggers metontologische Grundstellung der Metaphysik” (uo. 228–263). Heidegger ekkor „Fundamentalontologie” és „Metontologie” között tesz különbséget.

A tradicionális metafizika ontotheológiai szerkezetének közelebbi tematikus elemzéséhez lásd: Heidegger 2006. 51–79.

Pontosabban Tengelyi Heideggernek a metafizikai hagyomány lényegét ontotheológiaként definiáló meghatározását egy továbbfinomított tipológiával helyettesíti, amelyet az utóbbi évtized francia filozófiatörténetírása dolgozott ki (Aubenque, Brague, Courtine, Huber, Narbonne és mások). Eszerint a tradicionális metafizikák nem mindegyikének tulajdonítható a szó teljes értelmében onto-theo-lógiai szerkezet (v.ö. Tengelyi 2014. 25–28, 555). Az így körvonalazódó átfogó megközelítésmód vezérli Tengelyit, mikor könyvének történeti – a fenomenológiát megelőző – részében felvázolja a nyugati metafizika történetét: *Erster Teil: Metaphysik und Ontotheologie* (Tengelyi 2014. 25–168).

nomenológiában létrejött a fenomén új – a husserli, illetve heideggeri utáni – harmadik normálalakja. Az értelem felbukkanási eseményeinek – értelemadó tudatot nem feltételező (versus Husserl) és többes számban értett (versus Heidegger) – fogalma még közvetlenebbül nyit teret a fenomenológia hagyományos metafizikától eltérő alapirányultságából fakadó következmények kibontásához.

Tengelyi a fenomenológiai metafizika újonnan megnyíló értelmezési mezejére előbb Marion, illetve Richir szélső pólusokként történő megvilágítása révén vet átfogó pillantást (Tengelyi 2007), majd pedig saját úton elindulva maga is belép erre a mezőre (Tengelyi 2008, majd Tengelyi 2014).

3. A megjelenés-esemény tapasztalatának kategoriális analízise

Tengelyi a fenomén új normálalakjából kiindulva legelőször is arra a következményre mutat rá, hogy egy *fenomenológiai* metafizikán „a megjelenés-esemény tapasztalatának kategoriális analízisét érthetjük” (Tengelyi 2008. 55). Az értelem eseményszerű felbukkanása a tudatban ugyanis azt jelenti, hogy az értelemképződményt nem foghatjuk fel tudatélményként, hiszen spontán módon, *önmagától* játszódik le. A fenomén *önmagától valósága* – „*aseitása*” (Tengelyi 2008. 58) – olyan tényszerű mozzanatot tartalmaz, amely nem teszi pusztán a tudati tevékenység felől megérthetővé és abban feloldhatóvá. A fenomén eseményjellegében rejlő tényszerűség miatt a megjelenés-eseményt „őstényként” (Tengelyi 2008. 55) foghatjuk fel, megközelítését *tapasztalásként* érthetjük, a kategoriákat pedig e tapasztalat „meghatározottságaiként” (Tengelyi 2008. 55) értelmezhetjük. A tradicionális metafizikához képest ekkor a fenomenológia radikálisan eltérő irányultságú lesz. „Azért »másik« ez az »első filozófia«, mert a kategoriákat nem a létező mint létező értelmezésére használja fel, hanem vizsgálódásait szigorúan a megjelenés-esemény tapasztalatára korlátozza” (Tengelyi 2008. 55).

A fenomenológiai metafizika ezen „módszertani elve” (Tengelyi 2008. 57) teszi érthetővé Tengelyi fogalmi újítását: „*experenciáléknak*” (Tengelyi 2008. 55) nevezi el a megjelenés-esemény meghatározottságaiként értett kategoriákat. Heidegger *egzisztenciáléknak* mintáját követi, azonban Tengelyi lényeges különbségként arra mutat rá: „Nem arra törekszünk, hogy az ontológiai realitáskategoriákat az egzisztencia ugyancsak ontológiai jellegű alapstruktúráival egészítsük ki, hanem a hagyomány által kategoriáknak nevezett képződményeket kíséreljük meg a megjelenés-esemény tapasztalatára vonatkoztatni, ekként újra-értelmezni és egyszersmind új kategoriákkal kiegészíteni” (Tengelyi 2008. 55). A tradicionális metafizikának a létezőt mint létezőt értelmező realitáskategoriáival „ellentétben az *experenciálék* elsődlegesen nem az *állítás* eltérő módozatai, hanem a *tapasztaláséi*, habár” – teszi hozzá Tengelyi mintegy felmutatva a hagyományos metafizika fenomenológiai „levelezhetőségének” kiindulópontját –

„egyszersmind a predikatív gondolkodás kategóriáinak prepredikatív megfelelőiként is értelmezhetők” (Tengelyi 2008. 57).

A predikatív gondolkodás kategóriáinak fenomenológiai értelmezését közelebbről a megjelenés-esemény tapasztalatának elemzéseként értett módszertani elvből fakadó másik következmény teszi lehetségessé. Ugyanis a kategóriák experienciálékként való értelmezésében világossá válik, hogy

a kategóriák nem a dolgok egyszer s mindenkorra rögzített határozmányait vagy létmozzanatait fejezik ki, hanem csupán *a tapasztalat egyöntetűségére irányuló tendenciáit*. [...] Az experienciálék mint a tapasztalat módozatai azon feltételeket fejezik ki, amelyek közepette a tapasztalatok egyöntetűsége lehetségessé válik. Ezáltal egyszersmind azon várakozásainkat is artikulálják, amelyekkel a tapasztalathoz eleve – vagyis *a priori* – közeledünk.

Tengelyi 2008. 57

A fenomén eseményszerűségének tapasztalatából adódó harmadik következmény, hogy a kategóriákban kiküszöbölhetetlenül bizonyos esetlegesség rejlik. A fenomenológia

nyilvánvalóvá teszi a *tapasztalati divergenciák* és antagonizmusok lehetőségét. Ezeken olyan eltérések és áthidalhatatlan ellentétek értendők, amelyek a tapasztalat mindenkori énszobjektuma és más tudatok között jönnek létre. [...] Ez a döntő belátás lehetetlenné teszi, hogy olyan általános struktúrákból – például a kanti értelemben vett szemléleti formákból és kategóriákból – induljunk ki, amelyek a tapasztalat mindenkori énszobjektuma és más tudatok között eleve közösséget teremtenek. Ennek következtében azonban a tapasztalat kategóriái sem tekinthetők egyébként ténylegesen egyöntetűsége törő tendenciák kifejeződéseinek, amelyeket éppen ezért megszüntethetetlen esetlegesség [...] jellemez.

Tengelyi 2008. 57

Ami az egyes kategóriákat illeti, Tengelyi a *valóság*, a *dolog* és a *világ*, illetve az *okság* kategóriát értelmezi át experienciálékként. A fenomén mint megjelenés-esemény őstény-jellege a tényszerűség révén gyökeresen megfordítja „valóság” és „lehetőség” hagyományos viszonyát. Az újdonság eseményszerű betörésével a tudatba „a valóság éppenséggel az előre megragadott lehetőségek ellenében jut érvényre” (Tengelyi 2008. 56). Az értelem eseményszerű felbukkanásában felszínre kerül az, hogy

minden tapasztalat találkozás és érintkezés a valósággal. Még érzéki csalódásként is különbözik a tapasztalat a puszta képzelettől. Már csak azért is, mert az érzéki csalódások helyesbítésre szorulnak, és csupán újabb tapasztalatok helyesbíthetik őket. A tapasztalatok természetéhez tartozik, hogy sohasem kérdőjeleznek meg *minden*

előzetes várakozást, hanem bizonyos várakozásokat éppenséggel megerősítenek (lásd Husserl 1980. 42). Ezért joggal állíthatjuk, hogy tapasztalataink mindig valóságvonatkozás hordozói maradnak.

Tengelyi 2008. 56

Tapasztalataink valóságvonatkozása azonban gyökeresen eltérő a *világra*, illetve az egyes *dolgokra* nézve: „csak egyfajta valóságra vonatkoznak módosíthatatlanul: a világ valóságára. Ezzel szemben minden olyan valóságvonatkozás megkérdőjeleződhet, amely pusztán az egyes dolgokat érinti” (Tengelyi 2008. 56). Tengelyi Eugen Fink Husserl tapasztalati ismereteink „modalizálhatóságáról” és a kiküszöbölhetetlen esetlegesség révén előálló „ismeretkontingenciájáról” szóló alapvető belátásaira támaszkodó gondolatmenetét idézi itt (Fink 1959. 196, 220). Eszerint a dolgokról való tapasztalataink modalizálhatósága

onnan ered, hogy e tapasztalatoknak mindig vannak olyan összetevői is, amelyek a közvetlen adottságokon túlmennek. Ezek közé tartoznak azok a horizontappercepciók, amelyekben a dolgok tárgyi környezete feltárul. Minthogy e környezet a tényleges tapasztalatban természeténél fogva mindig csupán töredékesen ragadható meg, a horizontappercepciók elkerülhetetlenül túllépnek a mindenkori adottságok körén, s ezért tévesnek vagy pontatlannak, kétségesnek vagy félrevezetőnek bizonyulhatnak, egyszóval szükségképpen *modalizálhatók*. Más a helyzet azzal az egyetemes horizonttal, amelybe minden dologi környezet, legyen bár mégoly tág, eleve beleilleszkedik és beleágyazódik. Ez az egyetemes horizont, amelyet a fenomenológia *világnak* nevez, minden tapasztalatban jelen van, s bár tartalmát tekintve maga is módosulhat, eleve adott jellegét [...] a jelek szerint egyetlen tapasztalatban sem veszítheti el. Fink ez alapján állítja azt, hogy – szemben az egyes dolgokkal – a világtapasztalat modalizálhatatlan és „a valóság elsődlegesen a világ határozománya, ama »világtalaj« jellemzője, amelyen az egyes dolgok helyet találnak maguknak – és csupán közvetve és származékosan illeti meg e határozomány bizonyos módon a dolgokat is”.

Tengelyi 2008. 56

A világtapasztalat modalizálhatatlansága azonban Tengelyi szerint – már eltérve Finktől – nem a világot mint szükségszerű létezőt fedi fel. A *világ* mint experienciálé pusztán a tapasztalat egyöntetűségére irányuló tendenciát fejez ki, s mint ilyet megszüntethetetlen esetlegesség jellemzi. Tengelyi mindebből még egy további következtetést von le: „a fenomenológia mint *másik* első filozófia nem csupán dolog-ontológiaként, hanem világ-ontológiaként sem fogható fel” (Tengelyi 2008. 57). A fenomenológiai metafizika kategóriáit – az experienciálékat – olyan reflexiók kifejezéseként foghatjuk fel, amelyekben a tapasztalat egyöntetűsége törő tendenciáinak „keresésére és kutatására” (Tengelyi 2008. 58) indulunk „anélkül, hogy máris a valóság konstitutív elveit” (Tengelyi 2008. 58) – azaz ontológiai érvényességet – látnánk bennük.

Végezetül Tengelyi egy az *okság* kategóriájára vonatkozó belátást vezet le. A fenomenológia, szemben azzal a túlságosan is – és nemcsak az empirikus valóságtudományokban, de a hagyományos metafizikában is – bevett szokásunkkal, hogy „minden elméleti vizsgálódást alávessünk az okság – vagy általánosabban az elégséges alap – elvének [...] az érthetőségnek egy ettől eltérő alakját célozza meg: elemző leírásra, analitikus deskripcióra törekszik” (Tengelyi 2008. 58). Tehát a fenomenológia szakít az oksági magyarázattal – a végső vagy első okokból kiinduló magyarázattal is. Ha ugyanis a fenomenológia az értelem megjelenését „olyan eseményként fogja fel, amely magától lejátszódik, váratlan és előreláthatatlan mozzanatokot hozva magával, [akkor] kijelenthetjük, hogy [...] *nincs adekvát oka*” (Tengelyi 2008. 58).

Mi több, „csak az *okozatokból* kiindulva kutathatunk az *okok* után” (Tengelyi 2008. 58). S bár jóllehet a „kutatásnak ez az iránya bizonyos részterületeken kétségkívül megfordítható: vannak általános elméleteink, amelyeknek megvan a maguk prediktív ereje. Ámde [...] a világegész esetében a kutatás irányának ez a megfordítása nem lehetséges” (Tengelyi 2008. 58).

Végül is milyen értelemben beszélhetünk hát „*első* filozófiáról” a fenomenológiai metafizika esetében, ha nem ismerhetünk el első okokat és alapelveket? Tengelyi válasza: „Az »első« szó értelmét ezért a fenomenológiában kizárólag az őstények elsődlegessége indokolhatja” (Tengelyi 2008. 59).

A megjelenés-esemény fenomén őstény-mivoltából adódó fenti következtetések után forduljunk most azon következményekhez, amelyeket Tengelyi a már valamiként strukturált értelemképződményként előttünk álló fenomén tapasztalatában adódó különböző őstények elemző leírásában tár elénk!

II. AZ ŐSTÉNYEK NÉGY NAGY CSOPORTJA MINT A FENOMENOLÓGIAI SPECIÁLIS METAFIZIKA KIINDULÓPONTJAI

Tengelyi a *késői* Husserl *őstényekkel* kapcsolatos belátásaira támaszkodva tematizálja a fenomenológiai speciális metafizika problémáit. Mégpedig az új francia fenomenológia fentiekben körvonalazott nézőpontjából: a fenomén mint megjelenés-esemény szempontjából tekintett, tehát az értelemadó tudat mozzanatától és a transzcendentális idealizmus – mint a szubjektivizmus metafizikája – törekvésétől megszabadított husserli fenomenológiára támaszkodva értelmezi a *már* értelemképződményként a tudatban megjelent fenoménben adódó elemi faktikus mozzanatokot – az őstényeket.

Tengelyi döntően Husserlnek a húszas évek végén és harmincas évek elején, a *Kartezianus elmélkedéseknek* a fenomenológia szisztematikus kifejtését célzó átdolgozási kísérletei során született szövegeiben rejlő új belátásokra támaszkodik (Husserl 1973b). Az itt megszülető gyökeres újdonságot Husserl azon felismerésében ragadja meg, mely szerint

minden eidetikus lényegösszefüggés, amelyet a fenomenológia valaha is feltárhat, „az ősesetlegesség magvát” hordozza magában. Ez a felismerés lehetetlenné teszi, hogy az eidetikus megalapozottságú transzcendentális fenomenológiát „első filozófiaként” szembeállítsuk a metafizikával mint a valóság alaptudományával. Megmutatja ugyanis, hogy *tisztán* eidetikus megalapozottságú fenomenológia nincs és nem is lehetséges. Husserl ráeszmél, hogy a fenomenológia teljes egészében bizonyos alaptények, ténylegességstruktúrák függvénye.

Tengelyi 2008. 50¹²

Tengelyi az őstények négy csoportját, „négyes struktúráját” (Tengelyi 2008. 51) bontja ki Husserl szövegeiből. Ezek a következők: énperspektíva; világhordozó jelleg; intencionális egymásba zártság (interszubsztitívitás); történetiség.

Énperspektíva és világhordozó jelleg. A mindenkor éni létének és világhordozó jellegének őstény-mivoltára figyel fel Tengelyi a következő husserli gondolatokban:

Itt végső „tényekhez” érkezőnk el – őstényekhez, végső szükségszerűségekhez, ősszükségszerűségekhez. [...] Ámde én gondolom el ezeket, én kérdezek vissza rájuk és jutok el végül is hozzájuk ama világból kiindulva, amelynek már mindig is „hordozója” vagyok. [...] – Én vagyok e [gondolat]menetben az őstény, én ismerem fel, hogy a lényegvariációkra szolgáló ténylegesen adott képességemnek stb. megfelelően tényleges visszakerdezőm során ezek és ezek a tényállások adódnak sajátjaimként, ténylegességem őssztruktúráiként. S egyszersmind azt is [felismerem], hogy az ősesetlegesség magvát hordozom magamban [...].

Husserl 1973b. 386 sk., 22. feljegyzés (idézi Tengelyi 2008. 50)

Intencionális egymásba zártság. Tengelyi határozott jelentőséget tulajdonít annak a ténynek, hogy Husserl egy az előző idézettel mondhatni egyidejűleg születtett feljegyzésében „a »metafizikai« őstényként” (Husserl 1973b. 366, 21. feljegyzés) – így, határozott névelővel – említi az interszubsztitívitást, tehát „azt a tényt, hogy minden éni intencionálisan magában hordozza a többieket” (Tengelyi 2008. 51), avagy – másfelől tekintve –, hogy a „szubsztitívum – Husserl kifejezésével élve – szubsztitívumok „*sokaságára* hasad szét” (Tengelyi 2008. 51).¹³ Szerinte Husserl „feltehetően arra utal ezzel, hogy ez a tény adja meg azt a keretet, amelyen belül minden további őstény helyet kaphat” (Tengelyi 2008. 51). Tengelyi kitüntetett szerepet tulajdonít az interszubsztitívitás őstényének, amely így elsőbbséget élvez az őstények másik három csoportjával szemben.

¹² Az „ősesetlegesség magva” husserli fordulatot Tengelyi Husserl 1973b. 386-ból idézi.

¹³ Tengelyi Husserl egy máig kiadatlan kéziratára utal itt, amelyet Eduard Marbach idéz könyvében (Marbach 1974. 79).

Az interszubbjektívitásnak az én pusztá létével szembeni elsőbbsége mellett Tengelyi nem hoz fel az interszubbjektívitás fenti husserli kiemelésén kívül érvet.¹⁴ Az én világhordozó jellegére vonatkozóan azonban rámutat arra, hogy „a világ nem redukálható az individuum saját szférájára, hanem eleve interszubbjektív karakterrel bír” (Tengelyi 2008. 51).

Történetiség. A negyedik őstény, a történetiség „ugyancsak nem függetleníthető az intencionális egymásba zártság struktúrájától” (Tengelyi 2008. 51) – folytatja Tengelyi. Ugyanis a Husserl által a *teleológia* és az *Isten* eszméjével bensőleg összekapcsolt történetiség „nemcsak az intencionális egymásba zártság alaptényétől elválaszthatatlan, hanem egyenesen interszubbjektív közösségformákat feltételez” (Tengelyi 2008. 51).

Különösen az interszubbjektívitás kitüntettségének e husserli felfogása – az „én és a másik közötti kapcsolat jelentőségének felismerése” – révén „az őstények husserli metafizikájáról máris olyan kép rajzolódik ki előttünk, amely ezt a metafizikát élesen megkülönbözteti a metafizika tradicionális változataitól” – hangsúlyozza Tengelyi (Tengelyi 2008. 51).

Először is Husserlnél a tradicionális *speciális metaphysica* én–világ–Isten hármasságának helyébe az őstények fenti négyes struktúrája lép. Ezen túlmenően pedig „ez a négyes struktúra nem pusztán négy őstényt foglal magába, hanem csupán négy nagy *csoportra* osztja az őstényeket, amelyek között olyan továbbiak is említhetők, mint például a térbeliség vagy az időbeliség” (Tengelyi 2008. 51).

Második – még mélyebbre hatoló – különbség az, hogy Husserl

a hagyományos metafizika egy alapvető törekvésével is szembehelyezkedik [...], amely az őstények, avagy az alapvető ténylegességstruktúrák spekulatív megokolására és levezetésére irányul. A hagyományos metafizika mindenütt első okokat és alapelveket keres – e kiindulópontoknak eleve belső szükségszerűséget és megkérdőjelezhetetlen

¹⁴ Tengelyihez kapcsolódva ezen a ponton úgy látom, hogy Husserlt értelmező hipotézise tovább differenciálható. A kérdéses Husserl-szövegek ugyanis a megfelelő *Kartezianus elmélkedések*-beli, a metafizika problémáját is röviden exponáló helyek (60.§., 64.§.) átfogalmazásai. Ha figyelembe vesszük Husserl ottani gondolatmenetét, akkor – véleményem szerint – úgy fogalmazhatunk, hogy a *megismerést*, „az elmélkedő kifejtés végrehajtóját” (Husserl 2000. 166) tekintve a végső, avagy első mozzanat az én (ego) és csak a metafizika tárgyát – a *létet* mint a világbeli objektivitás konstitúcióját – tekintve első az interszubbjektívitás.

A *Kartezianus elmélkedések*ben is világos, hogy Husserl szerint az interszubbjektívitás mint „intencionális egymásba zártság” az *egóban* gyökerezik, de még beszédesebb a *Válság*-könyv megfelelő része: „54.b.) *Én mint eredeti én konstitúálom a transzcendentális mások horizontját, akik viszont a világot konstitúáló transzcendentális interszubbjektívitás szubbjektumai*” (Husserl 1998. 230). Az interszubbjektívitás eredeti énbeli [Ur-Ich] gyökerét Husserl az én aktivitását megelőzően, az eredeti én eleven jelenében (*lebendige Gegenwart*) teljesen passzívan állandóan lejátszódó önélfedezésben (*Ent-Fremdung*) (Husserl 1998. 233) fedi fel. Így tehát egy eredeti nyitottság mint önélfedezés az interszubbjektívitás legeredetibb ősténye.

evidenciát tulajdonítva –, s ezzel felszámolja az őstények őstény mivoltát. Olyan törekvés ez, amely az őstények elperelhetetlen esetlegességének megszüntetésére irányul.

Tengelyi 2008. 51 sk.¹⁵

Harmadik lényeges különbségként Tengelyi – a világ példáján érzékeltetve – arra hívja fel a figyelmet, hogy „Husserl mindenütt igyekszik megküzdeni azokkal az antinomikus nehézségekkel, amelyekkel a hagyományos metafizika szembetalálta magát” (Tengelyi 2008. 52). A döntő belátás itt a késői Husserlnek a világ „ismeretkontingenciájáról” (Husserl 1959. 50) alkotott fogalmában rejlik.

Ezen ismeretkontingencia abból adódik, hogy bár a tapasztalat minden időpillanatban a világ létezése mellett tanúskodik, sohasem tanúskodhat más a világ létezése mellett, mint a *tapasztalat*, márpedig *tapasztalataink egyöntetűsége, összhangja, egyszólamúsága* (Einstimmigkeit) *ekvi okokból minden időpillanatban kérdéssé válhat*.

Tengelyi 2008. 53

Husserl *Első filozófia* címmel tartott egyetemi előadásában, szembesülve a metafizikai hagyománynak a világ szükségszerűségét és örökkévalóságát állító meggyőződésével, ellenáll minden olyan kísértésnek, amely eltértené az „olyan fenomenológiai reflexiótól, amely a világ tapasztalati adottságmódjára vonatkozik [és] arra indítaná, hogy a világ esetlegességét bármifajta oksági függéssel magyarázza” (Tengelyi 2008. 53).

Tengelyi ebben az írásában Husserlnek a metafizikai hagyománnyal való szakítását emeli ki.¹⁶ Mi azonban hozzátehetjük ehhez, hogy ezek a Tengelyi által

¹⁵ Tengelyi a négy őstény szempontjából röviden felvázolva megemlíti a hagyományos metafizika azon kísérleteinek példáit, amelyek a spekulatív kitalált alapelveik révén óhatatlanul antinomikus nehézségek pólusaiba rendeződnek: (a) énperspektíva: kartezianizmus, kantianizmus versus naturalizmus; (b) világhordozó jelleg: kreacionizmus, emanációtan versus a világnak eleve örökkévalóságot tulajdonító antik látásmód; (c) interszubjektivitás: leibnizianizmus, (platonizmus, neoplatonizmus) versus német idealizmus; (d) történetiség: Tengelyi itt – meglepő módon az előzőektől eltérően – Husserl teleológiai felfogását állítja szembe a korábbiakkal: Husserl lemond arról, „hogy az eleve egyszerűnek és megismételhetetlennek tekintett történelemben, amelyről késői éveiben mind több szót ejt, akár csak valamiféle kanti értelemben vett „természeti cél” után is kutasson. Amit teleológián ért, az nem csak abban különbözik a „természeti céltól”, hogy nincs köze a természethez. Ezen túlmenően Husserl csak olyan célszerűséget ismer el, amely tényleges törekvésekből nő ki, és amelynek eredete ezért megszüntethetetlenül esetleges, megőrizhetősége pedig ugyancsak minden esetben kétséges marad” (Tengelyi 2008. 52).

¹⁶ Jóllehet Tengelyi hozzáteszi, hogy „Husserl azonban a világ ismeretkontingenciájának felismerését utóbb mégiscsak arra használja fel, hogy a világ dolgainak a tudat abszolút létére való relativitását támassza alá vele. Így hiába tartja távol magát a teremtettség képzetétől, ez sem változtat azon a tényen, hogy a világnak az énszubjektumtól való, ha nem is oksági, de mégiscsak létszerű függőségét feltételezi. Az a fajta transzcendentális idealizmus, amelyet

felmutatott különbségek egyúttal olyan új belátások is, amelyek a továbbiakban neki magának is kiindulópontokul szolgálnak, mikor könyvében neki lát, hogy kifejtsa a fenomenológiai metafizika problémáját.

III. VILÁG ÉS VÉGTELENSÉG – EGY ONTOTHEOLÓGIA NÉLKÜLI METAFIZIKA ALAPVETÉSE TENGELYINÉL

Tengelyi László – a végére érve – úgy értékeli a fenomenológiai metafizika problémáját kifejtő (és már csak közvetlenül a váratlan halála után megjelent) művét, hogy ez az „első nekirugaszkodás” (Tengelyi 2014. 552) annak a – Husserl, Heidegger és a francia új fenomenológia révén megnyíló lehetőségből fakadó, a fentiekben már felvázolt – feladatnak, hogy a fenomenológiát egy *másik*, a szó hagyományos felfogásától eltérő, új értelemben vett első filozófiaként értelmezzük. Munkája eredményeként pedig – fogalmazza meg – immár rendelkezésünkre állnak egy fenomenológiai metafizika „alapjai” (Tengelyi 2014. 549).

Ezek az alapok végül is „a világ fenomenológiája”, „az esetleges fakticitás metafizikája”, „a transzcendentálfenomenológiai kategoriális analízis” és „a totalitás és végtelenség diakritikája” által alkotott négy alappilléren nyugvó *világ-vázlatot* hordoznak (Tengelyi 2014. 549). Az alábbiakban – végezetül – Tengelyi e kulcsfogalmait mutatom be mindössze jelzésszerűen utalva fontos összefüggésekre az ő összefoglalása alapján.

Világ-vázlat (Weltentwurf) (Tengelyi 2014. 19, 411, 417, 419). Tengelyi kulcsfogalma arra, amiben szerinte a mindenkori filozófiai gondolkodás kulminálódik: egy „véges kísérlet a világ végtelen egészének megragadására” (Tengelyi 2014. 19). S mint véges kísérlet mindenkor csak *egyike* több lehetségesnek (Tengelyi 2014. 411). A filozófia a világ felvázolásának egy véges kísérleteként nem lehet tisztán teoretikus vizsgálódás, hanem – s ez másik fő vonása – gyakorlati jellege van, amennyiben egy már mindig is egymástól eltérő, vagy akár egymásnak ellentmondó világ-vázlatok konfliktusa jellemezte történelemben avatkozik bele megjelenésével (Tengelyi 2014. 411). Tengelyi „metontológiai transzcendentálmusként” (Tengelyi 2014. 411–419)¹⁷ írja le az általa elgondolt világ-vázlatot, amely a „naturalisztikus autarkizmussal” (Tengelyi 2014. 420–425) áll az elismerés bizonyos vonásait sem nélkülöző vitában-küzdelemben (Tengelyi 2014.

ezáltal magáénak ismer el, kétségkívül különbözik az idealizmus minden hagyományos válfajától, ámde mégiscsak arról árulkodik, hogy – más gondolkodókhoz hasonlóan – Husserl is félreérti legsajátabb gondolatát” (Tengelyi 2008. 54).

¹⁷ Mind a „Weltentwurf”, mind pedig a „Metontologie” terminusokat az 1920-as évek végének metafizikával foglalkozó Heideggerétől kölcsönzi Tengelyi, azonban mindkettőt átalakítja az új francia fenomenológia nézőpontjából, belefoglalva husserli meglátásokat is. Tengelyi a „metontológia” heideggeri eredetű fogalmát – „metafizikai ontika” – módosítja a „totalitás” és a „végtelen” közötti diakritikai különbség bevonásával (lásd Tengelyi 2014. 417).

425–433, 549).¹⁸ Naturalizmuson¹⁹ a szó ontológiai értelmében azt a meggyőződést érti, amely szerint „a természettudományos elméletek döntenek arról, hogy mi valóságos és mi nem” (Tengelyi 2014. 420). Tengelyi ehhez még hozzáteszi, hogy – bár ritkán figyelnek fel rá –, de a naturalisztikus alapmeggyőződés magával hozza azt feltevést is, hogy „a világ mint természet magában zárt egész” (Tengelyi 2014. 420), azaz – szemben az érzéki észlelést kísérő öntudattal és az érzéki észlelés tárgyait megragadó gondolkodással – zárt és önmagában elégséges: *autark* (Tengelyi 2014. 420).

A naturalisztikus autarkizmussal szembeállított „metontológiai transzcendentalizmus” fogalmában Tengelyi a metontológia heideggeri eredetű, de általa módosított fogalmát kapcsolja össze Husserlnek a fenomenológia „módszertani transzcendentalizmusát”²⁰ tovább radikalizáló felfogással. Ekkor a fenomenológia olyan reflexióvá válik, amely a megjelenés-kontinuumként értett dolgoktól a világhoz lép tovább különbséget téve azonban a dolgok totalitásaként felfogott egésze mint világ és világ végtelensége között. A *természet* pedig így egy olyan világegészben kap helyet, amely *egészében történelmi, kulturális és szellemi* jellegű (Tengelyi 2014. 549).

A Tengelyi által elgondolt metafizikai világvázlat összefoglalóan a fentebb négy pillérként említett vonásokkal jellemezhető (Tengelyi 2014. 549–556).

Világfenomenológia. Tengelyi könyvében a fenomenológiát egészében a *világ* fenomenológiájaként érti. *Dolog és világ különbsége*²¹ kerül itt a középpontba. A *fenomenológiai redukciót* pedig olyan módszerként írja le, amely arra való,

¹⁸ Tengelyi a „der agonale Respekt” (Tengelyi 2014. 425–433, 549) kifejezést használja. A fenomenológia módszertani transzcendentalizmusát tárgyaló korábbi írásában e tekintetben két mozzanatot emel ki: „A fenomenológiának nem kell minden értelemben elutasítania azt az elképzelést, hogy az objektív tudományok – szemben az egyes szám első személyben megfogalmazódó tapasztalattal – a *magában való realitást* ragadják meg. Az a gondolat, hogy az objektív tudományok a magában való realitást *abszolút* értelemben ragadják meg, nem fér össze a módszertani transzcendentalizmussal. Ezzel szemben nagyon is összefér a módszertani transzcendentalizmussal az a felfogás, amely szerint az objektív tudományok *relatív* értelemben mégis csak a magában valót ragadják meg, ha ezen azt értjük, hogy képesek *kiegészíteni és helyreigazítani* a világnak azt a szubjektív vetületét, amely az egyes szám első személyben megfogalmazódó tapasztalat alapján rajzolódik ki bennünk. A módszertani transzcendentalizmus elvéből ezenfelül olyan látásmód következik, amely a valóságot *rétegekre* bontja, és a magasabb szinteknek (a tudatéletnek és a történelmi valóságnak) az alacsonyabbakból (az élettelen és az élő természetből) történő levezetésére éppúgy kételyekkel tekint, mint arra a fordított irányú elképzelésre, hogy az alacsonyabb rétegek eleve a magasabbak kedvéért jöttek volna létre.” (Tengelyi 2010. 20 sk.)

¹⁹ Tengelyi Alfred North Whitehead és Wilfried Sellars műveit használja a naturalisztikus autarkizmus megvilágítására (Whitehead 1919 és Sellars 1963).

²⁰ Tengelyi 2010; Tengelyi 2014. 200–213. A fenomenológia „metodológiai transzcendentalizmusának” legmesszebbre hatoló elgondolását Husserlnél Tengelyi a *Husserliana* XXXVI. kötetének 5–8., különösen pedig a 7. számú szövegében találja meg. A 7. számú szöveg (Husserl 2003. 132–140) elemzéséből levont legfontosabb következtetéseket lásd: Tengelyi 2014. 210–211; illetve Tengelyi 2010. 18–19.

²¹ Tehát a hangsúly nem a *transzcendentális szubjektivitáson* van, mint Husserlnél és nem is az *ontológiai differencián*, mint Heideggernél.

hogy „a dolgok eltárgyasított, az idealizáló objektivációban fixált magábanvaló létét hatályon kívül helyezze azért, hogy visszamenve az életvilágbeli tapasztalathoz leleplezze azokat a horizontokat, amelyekbe a dolgok már mindig is beágyazódnak, s ezzel egyúttal a világot a horizontok horizontjaként, egyetemes horizontként mutassa fel” (Tengelyi 2014. 549). E felfogás döntő tényezője az a Husserltől származó belátás, amelyben „dolog” és „világ” a hozzátartozó jelenségek avagy „tárgyi árnyalatok végtelen kontinuumának” (Tengelyi 2014. 550), *kanti értelemben felfogott eszmének* bizonyul²² – összekapcsolva a dolgok érzéki észlelésben való *hús-vér adottságának* szintén Husserl által hangsúlyozott felfogásával (Tengelyi 2014. 551). Dolog és világ jelenséghalmazait Tengelyi a tapasztalat magában strukturálódó „differenciális rendszereiként” (Tengelyi 2014. 550) érti.²³

Tudat és valóság viszonyát tekintve a metontológiai transzcendentalizmus Husserl módszertani transzcendentalizmusával összhangban „a tudat őstényére alapozódik, és a reális lét – avagy a dologi létezés – kérdését az intencionális konstitúció nézőpontjából veti fel.” (Tengelyi 2010. 19; vö. Tengelyi 2014. 211 sk.) Továbbá az

intencionális konstitúció nézőpontja azonban nem zárja ki, hogy számot vessünk a valóságnak egy „alsóbb rétegével”, amely mint a világlétezés kezdeti szakasza akkor is létezik, *amikor a konstitúció még nem aktuálisan végbemenő konstitúció*, és amely éppen ezért csakis egy *visszamenőleges konstitúció* tárgyaként válhat megragadhatóvá. [...] Ezzel olyan realitást tár a szemünk elé, amely *magában a tudatban* bizonyul *a tudattól függetlennek*. Mindez arra vall, hogy a tudat őstényének mélyebb elemzése megmutathatja, miképpen utal a tudat önmagán túl olyasvalamire, ami *független* tőle. Tengelyi 2010. 19; vö. Tengelyi 2014. 211 sk.

Tengelyi mindebből azt a következtetést vonja le, hogy „aki a módszertani transzcendentalizmus mellett kötelezi el magát, az éppúgy szembehelyezkedik a naiv realizmussal, mint a dogmatikus materializmussal avagy naturalizmussal” (Tengelyi 2010. 29, vö. Tengelyi 2014. 212). És, hogy ezt „az eredményt úgy is értelmezhetjük, mint az idealizmus és a realizmus, valamint a szubjektivizmus

²² Lásd Tengelyi 2010, 16: „Husserl egy helyütt a következőket írja: »[...] *a dolog léte* az aktuális tudat számára mindenkor egy *eszme*, ámde nem egy tisztán ideális lét értelmében vett eszme, mint egy szám, egy *species*, hanem *kanti* értelemben vett (többdimenziós) eszme [...]« (Husserl 2003. 77). Ezekből a megállapításokból olyan elképzelés rajzolódik ki, amely szerint, valahányszor megkülönböztetjük az önmagában valóan tekintett dolgot a rá vonatkozó észleletektől és gondolatoktól, valójában a hozzá tartozó jelenségek avagy tárgyi árnyalatok mindenoldalúan végtelen kontinuumát tartjuk szem előtt. Husserl úgy látja, hogy a dolog a maga egyszeri és megismételhetetlen mivoltában nem más, mint e jelenségkontinuum a maga végtelen teljességében. [...] a reális dolog a maga egyedi és megismételhetetlen létezésében nem egyéb, mint kanti értelemben vett eszme.”

²³ Saját felfogását elhatárolja mind a strukturalista látásmódtól, mind pedig (Deleuze-re tekintve) a „posztstrukturalista differencia-filozófiától” (Tengelyi 2014. 550 sk.).

és a naturalizmus egyidejűleg történő meghaladását” (Tengelyi 2010. 20, vö. Tengelyi 2014. 552).

Az esetleges fakticitás metafizikája. Tengelyi itt az „őstények” és a világ „ismeretkontingenciájának” – előzőekben már ismertetett – az új francia fenomenológia felől megközelített husserli eredetű gondolkörét fejti ki. Nem annyira az interszubjektivitás elsődlegességére utal, hanem inkább az *én, a mások, a világ és a történetiség* létezésének egyaránt *faktikus* szükségszerűségét – tehát az esetlegességet magában rejtő jellegét – emeli ki. Ez a felfogás – mutat rá Tengelyi – sem nem kartezianizmus, sem nem kantianizmus (Tengelyi 2014. 551 sk.). Egyfelől nem pusztán az *én* (a *cogito*) létezéséből indul ki, másfelől pedig a tapasztalat egyöntetűségének esetlegességét belátva ez semmiképpen sem dedukálható a transzcendentális appercepcióból. A metontológiai transzcendentális révén előálló világvázlatra az őstények fakticitásából fakadó esetlegesség nyomja rá bélyegét, ez pedig szakítást jelent a szó hagyományos értelmében felfogott metafizikával. Tengelyi úgy látja, hogy e belátás első kifejtésével neki látott a Husserl, Heidegger és az új francia fenomenológia által megnyitott lehetőség megvalósításának.

Transzcendentálfenomenológiai kategoriális analízis. Tengelyi az *experenciálék* –előzőekben már szintén vázolt – elgondolását dolgozza ki részletesebben, valamint felveti – jövőbeni vizsgálódások számára fenntartott feladatként – a *metakategoriák* problémáját (Tengelyi 2014. 553). A tapasztalat kategoriális analízise központi szerepet játszik a fenomenológiai metafizikában. Tengelyi kanti fogalmakat használva a tapasztalati kategóriák (experenciálék) problémáját a *reflektáló ítélőerő* hatáskörébe utalja (vö. Tengelyi 2008. 58). Nem tartozhatnak ugyanis a *meghatározó ítélőerő* alá, mivel nem dedukálhatóak a transzcendentális appercepcióból. Így jut érvényre a fenomén eseményszerűségéből és az őstények fakticitásából fakadó esetlegesség. Az *experenciálék* a tapasztalat egyöntetűségére irányuló tendenciák a reflektáló ítélőerő révén megragadva. Tengelyi közülük mindenekelőtt a *tér, idő, kauzalitás, cselekvés-teleológia, cselekvési szabadság, világvalóság* [Weltwirklichkeiten] és *végtelesség* kategóriáinak jelentőségét emeli ki. Különösen az utóbbi kettő megkülönböztetett státuszát hangsúlyozza. A *világvalóság*on mint experenciálén a „tapasztalat egyöntetűségi tendenciáinak összkifejeződését” (Tengelyi 2014. 553), összmintázatát érti. Itt kerülünk közel a *világvázlat* fogalmához, jelentésének egyik fő összetevőjét megragadva. Másik alapvető vonását a *végtelesség* kategóriájával közelíthetjük meg. A *végtelességben* jelentkezik ugyanis az egyöntetűségi tendenciák *általános tendencijellege* (Tengelyi 2014. 553): a másság nyomai, az egyöntetűség zavarai inherens módon utalnak bennünket a világvalóság megragadott mintázatán túlra.

Totalitás és végtelen diakritikája. E gondolkörben Tengelyi voltaképpen fenomenológiai metafizikai vállalkozásának végső következtetéseit vonja le. Három olyan különbségre mutat rá (Tengelyi 2014. 25–168, 474–483, 544–548, 553–556), amelyek elgondolásának legátfogóbb horizontjait jelölik ki és ezzel egy-

úttal lényegét körülhatárolva elválasztják más törekvésektől. Először is a világ megértésében emeli ki a dolgok és a világ összvalóságának illetve vele szemben a világ végtelenségének különbségét. Majd erre a különbségre támaszkodva két metafizikai tradíció elkülönülését mutatja fel: egyúttal saját metontológiai transzcendentálisizmusát az onto-theologikus struktúrájú metafizikai tradícióval szembeállított – a platóni „túl a léten” formulával kezdetét vevő és egészen Lévinasig húzódó – *katholou-protologikus* alapszerkezetű hagyományhoz kapcsolja. Végezetül pedig magának a totalitással szembeállított végtelenségnek a fogalmát tisztázza tovább azáltal, hogy megközelítésének „nyílt végtelen” jellegét megkülönbözteti az „abszolút végtelen” fogalmától. E különbség révén mutat rá legvégül vállalkozásának a theologiai megközelítésmóddal szembeállított filozófiai jellegére.²⁴

Tengelyi László könyvének két pontján is határozottan utal gondolatmenetének folytatását illetően olyan feladatokra, amelyeket már nem tudott e munkája keretében elvégezni – s amelyek immár végképpen munkája folytatóra várnak.

A transzcendentálfenomenológiai kategoriális analízis gondolatkörében az experienciálék kidolgozásával összefüggésben veti fel jövőbeni vizsgálódások számára fenntartott feladatként a *metakategoriák* problémáját. Olyan fogalmak tematikus vizsgálatát érti ezen, mint például *egység*, *totalitás*, *alteritás* és *különbség*, amelyek operatív módon működnek – ám maguk nem tematizáltak – a tapasztalati kategoriák meghatározásában (Tengelyi 2014. 553).²⁵ Így például a diakritikai fenomenológia „nemcsak a dolog és a világ, illetve a totalitás és a végtelen közötti különbséget kutathatja, hanem a különbségre vagy differenciára mint metakategoriára is reflektálhat” (Tengelyi 2014. 553). Talán úgy fogalmazhatunk, hogy egyfajta transzcendentális *logikai* vizsgálódást látott lehetségesnek és szükségesnek.

Más jellegű kiegészítés problémáját veti fel az *Utószó*ban a *Husserliana XLII*-nek – már a kötete szövegének lezárása után történt – megjelenése. A Husserliana-kötet metafizikával kapcsolatos, a hagyaték feljegyzéseiből megjelentett szövegeiből a *történetiség őstényét* illető husserli megfogalmazásokat emeli ki. Véleménye szerint jövőbeni kutatásoknak kell majd megvilágítania, hogy a szóban forgó belátások „mennyiben rendelkeznek többel a pusztai történeti jelentőségnél” (Tengelyi 2014. 584).

²⁴ Filozófia és teológia viszonyának kérdése a metafizikai probléma összefüggésében fontos, időnként felszínre bukkanó gondolati szála Tengelyi 2007-es reprezentatív írásának is Janicaud, Marion és Richir tárgyalásánál.

²⁵ Tengelyi Eugen Fink „operatív vs. tematikus” fogalmak közötti ismert különbségtételére támaszkodik itt.

IRODALOM

- Barbaras, Renaud 2013. *Dynamique de la manifestation*. Paris, Vrin.
- Fink, Eugen 1959. *Alles und Nichts. Ein Umweg zur Philosophie*. Den Haag, Nijhoff.
- Heidegger, Martin 1989. *Lét és idő*. Ford. Vajda Mihály *et al.* Budapest, Gondolat.
- Heidegger, Martin 2006. *Identität und Differenz*. In Friedrich-Wilhelm von Herrmann (szerk.) *Gesamtausgabe* 11. kötet. Frankfurt am Main, Klostermann. 27–110.
- Husserl, Edmund 1956/1959. *Erste Philosophie (1923/24)*. Rudolf Boehm (szerk.) *Husserliana* VII. és VIII. Den Haag, Nijhoff.
- Husserl, Edmund 1973a. *Zur Phänomenologie der Intersubjektivität. Zweiter Teil: 1921–1928*. Iso Kern (szerk.) *Husserliana* XIV. Den Haag, Martinus Nijhoff.
- Husserl, Edmund 1973b. *Zur Phänomenologie der Intersubjektivität. Dritter Teil: 1929–1935*. Iso Kern (szerk.) *Husserliana* XV. Den Haag, Martinus Nijhoff.
- Husserl, Edmund 1980. *Logische Untersuchungen II/2*. Ursula Panzer (szerk.) *Husserliana* XIX/2. Den Haag, Martinus Nijhoff.
- Husserl, Edmund 1998. *Az európai tudományok válsága I–II*. Ford. Berényi Gábor – Mezei Balázs. Budapest, Atlantisz.
- Husserl, Edmund 2000. *Kartezianus elmélkedések*. Ford. Mezei Balázs. Budapest, Atlantisz.
- Husserl, Edmund 2003. *Transzendentaler Idealismus. Texte aus dem Nachlass (1908–1921)*. Robin D. Rollinger – Rochus Sowa (szerk.) *Husserliana* XXXVI. Dordrecht, Kluwer.
- Husserl, Edmund 2014. *Grenzprobleme der Phänomenologie. Analysen des Unbewusstseins und der Instinkte. Metaphysik. Späte Ethik. Texte aus dem Nachlass (1908–1937)*. Rochus Sowa – Thomas Vongehr (szerk.) *Husserliana* XLII. Dordrecht, Springer.
- Marbach, Eduard 1974. *Das Problem des Ich in der Phänomenologie Husserl*. Den Haag, Martinus Nijhoff.
- Marion, Jean-Luc 2002. Un moment français de la phénoménologie. *Rue Descartes. Collège international de philosophie* 35. (2002. március.) 13.
- Marion, Jean-Luc 2007. *Étant donné*. Paris, PUF.
- Micali, Stefano 2008. *Überschüsse der Erfahrung. Grenzdimensionen des Ich nach Husserl*. Dordrecht, Springer.
- Richir, Marc 2000. *Phénoménologie en esquisses. Nouvelle fondations*. Grenoble, Millon.
- Sellars, Wilfried 1963. Philosophy and the Scientific Image of Man. In uő: *Science, Perception and Reality*. London, Routledge & Kegan Paul. 1–40.
- Tengelyi László 2007. Az új fenomenológia Franciaországban. In Boros Gábor (szerk.) *Filozófia*. Budapest, Akadémiai. 1346–1371.
- Tengelyi László 2008. Fenomenológia mint első filozófia. *Világosság*, 47/3–4. 49–59.
- Tengelyi László 2010. A fenomenológia módszertani transzcendentalizmusa. *Magyar Filozófiai Szemle*, 55/1. 9–22.
- Tengelyi László 2014. *Welt und Unendlichkeit. Zum Problem phänomenologischer Metaphysik*. Freiburg–München, Karl Alber Verlag.
- Whitehead, Alfred North 1919. *The Concept of Nature. The Tarner Lectures Delivered in Trinity College, November 1919*. Minneapolis, Filiquarian Publishing LLC/Qontro o. J.